

Լ Ե Զ Ո Ւ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ս Ն

Եղանիմ բայի կրած կերպարանափոխութիւնները.

Եղանիմ բայը, իր հնութեամբ և կրած կերպարանափոխութիւններով, արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան:

Հակառակ Հ. Այտընեանի, որ նոյնացնում է այս բայը լիցիմ բայի հետ «ղատի և լիւնի փոխաւորութեամբ», Գնն. քեր. էջ 446, տպ. 1866, պիտի հէնց սկզբից ասենք, որ եղանիմ-ը բարբառովին անկախ բայ է թէ լիցիմ-ից և թէ եմ էականից: Սոյն գիտնականի յայտարարութիւնը թէ «հներն եղ արմատ չէին ճանչնար», *ibid*, համոզիչ չէ, քանի որ ոչ մի փաստի վրայ չի հիմնուած: Ընդհակառակը լիցիմ-ի լեզուաբանական վերլուծումը բարբառովին հակառակն է հաստատում: Այսպէս, եթէ լիցիմ-ի բուն արմատական մասը բաժանենք նրա յաւելուածական մասերից, կը տեսնենք, որ այս բայի նախնական ձևը պէտք է եղած լինի *լէ-ց-իմ, որովհետև է ձայնաւորն է միայն, որ շեշտի կորուսման դէպքում կարող է փոխուել ի-ի. իսկ եթէ հնագոյն կամ, լաւ ևս, նախնական ձևն ենթադրենք լիցիմ, դասականում պիտի սպասէինք *լցիմ: Յամենայն դէպս ոչ *լէ-, ոչ լի- եղանիմ-ի մէջ որոնել չենք կարող. այս վերջինի արմատական մասն է եղ, որ կարող էր նախդասական շրջանում եղած լինել *իղ՝ այն հիման վրայ, որ դասականում պահուած մի շարք հինաւորաց բառերի մէջ եղ-ը փոխարինում է մի հնագոյն *իղ-ի, օր. ասեղց, որից ածանցուած է առղանի (= *առիղանի) և ոչ ասեղանի (հայերէնում ե-ը ի-ի փոխուել չի կարող), բիբեղց փոխ. *բիբիղց, որից և յոգ. ուղղ. բիբղուց և ոչ բիբեղուց: Ամեն անգամ երբ եղ-ը չի փոխարինում *իղ-ի, և ձայնաւորը շեշտի կորուստից յետոյ էլ պահում է իր ինքնուրու-նութիւնը, ինչպ. աղեղց, սնռ. աղեղանց, յոք. ուղ. աղեղուց:

Այս համառօտ ակնարկից յետոյ մնում է ասել, որ թէ լիցիմ, թէ եղանիմ երկուսն էլ հաւասարապէս գործ են ածուած դասական մատենագրութեան մէջ. օր. Եզն. «Երկուց անարարաց ի միասին չէ մարք լիցել», դարձեալ Եզն. «Որոց ծնունդէն ի միում ժամաւ չեին, եւ մասեցն ի միասին եղանից»: Աւելորդ է ասել, որ օրինակներ թիւը, երկուսի վերաբերմամբ էլ, կարելի էր չափազանց մեծացնել, եթէ անհրաժեշտ թուէր:

Հ. Այտընեանի բացադրութիւնը—«ղատի և լիւնի փոխաւորութեամբ» ճիշտ չէ. բնիկ հայերէն բառերի վերաբերմամբ, այն ևս դասական ուղղագրութեան մէջ, լ-ի և դ-ի շփոթութիւն չկայ.

դ-ը լ-ին փոխարինում է շատ որոշ հանգամանքներում, յատկապէս այնպիսի երկբարբառներից յետոյ, որոնք կազմուած են յ կիսաձայնով, օր. նօռյղ կամ նօռյլ, բոյղ կամ բոյլ, այղ կամ այլ, Բարայեղ (= *Բարայեյղ) կամ Բարայէլ, ևն. և հէնց այս պարագային դ-ի արտասանութիւնն անտարակոյս նոյնը չէր, ինչ որ ուրիշ բառերի մէջ, և այդ պատճառով էլ հնագոյն ձեռագրերում պատահում ենք մի մտակակէտի ('), դրուած դ-ի վրայ, օր. այ'ղ, բոյ'ղ, ևն:

Ճիշտ է, մեր այսօրուայ դ-ը Ե. դարում արտասանուել է լ բայց ոչ այնպէս ինչպէս այն ժամանակուայ հայերէն լ-իւնը, այլ ինչպէս նոյն շրջանի յունական լ-ն կամ ասորական և պարսկական լ-ը, այնպէս որ ոչ Ե. դարում ոչ նոյնիսկ Կիլիկեան շրջանի սկիզբներում (Փ դար) դ-ի և լ-ի փոխատրութիւն տեղի ունենալ չէր կարող:*)

Եղանիմ-ն, ասացինք, շատ հին բառ է. նրա ստուգաբանութիւնն անծանօթ է ինձ. սակայն նա, ենթարկուելով հանդերձ այլ և այլ կերպարանափոխութեանց, պահել է իր գործածութիւնը մեր բոլոր բարբառներում, բացառութեամբ մէկի, Ակնայ: Վերջին բարբառարանական մի քանի սեմինարեան նիստերում, առիթ ունեցայ, մասնակցող ուսանողների միջոցով, ծանօթանալու այն բազմազան ձևերին, որոնք, իրար լրացնելով, հնարաւոր են դարձնում, գէթ որոշ չափով, մէկ կողմից վերականգնել նրա նախդասական վիճակը, միւս կողմից ցոյց տալ այն աստիճանական զարգացումը, որին ենթարկուել է: Ամենից ուշագրաւն այն է, որ բարբառներից մեծ մասում եղանիմ-ը ներկայանում է իբրև մին այն հագուագիւտ բառերից, որոնց մէջ, որոշ բարբառներում, դ-ը պահել է իր դասական արտասանութիւնը, ոմանց մէջ միայն ներկայի, իսկ ոմանց մէջ և՛ ներկայի և՛ կատարեալի (աորիստ) բներում: Այսպէս, սւմ ճիւղի բարբառներն անխտիր բոլորն էլ պահել են լ արտասանութիւնը փոխ. դ-ի, օր.

Էլնեմ, քլլեմ, էլա, էլամ, ևն.

Ինչ ճիւղի կամ արևմտեան կոչուած հայ բարբառներից մեծ մասում նախկին եղանիմ-ը միայն ներկայի բնում է պահպանել դ-ի լ արտասանութիւնը, մինչդեռ մնացած բարբառներում և՛ ներկայի և՛ կատարեալի բներում դ-ն իսպառ կորցրել է իր նախկին ձայնը: Առաջին խմբի ներկայացուցիչներն են՝ Վան, Տիգրանա-

*) Գասական շրջանում դ-ի և լ-ի կիրառութեան մասին աւելի ընդարձակ խօսում է Միլլէն «Remarques sur les l de l'arménien classique». խորագրով յօդուածում, տ. ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ, էջ՝ 209—211.

կերտ (մասամբ միայն), Սարբերդ—Երզնկա, Շարին-Կարահիսար, Տրապիզոն, Համշէն, Մալաթիա, Զէյթուն, Սիւրիա, Արաբկիր, Մերաստիա, Եւզոկիա, Զմիւռնիա, Նիկոմիդիա, Պօլիս, Ռոտոսթօ, Սրիմ, Աւստրօ-Հունգարիա, ինչպ. Եւսալ—Էդա, ևն: Երկրորդ խմբի ներկայացուցիչներն են՝ Մուշ, Կարնոյ բարբառից՝ Ալէքսանդրօպոլ, Ղփչաղ գիւղ, Արզիք գիւղ, Տիգրանակերտ քաղաք, օր. Էդնիլ—Էդած, ևն.

Ծան. Ակնայ բարբառը որ ուրիշ շատ կողմերով ա. խմբին է պատկանում, ներկայ գէպրում հանդէս է բերում մի ուշադրաւ շեղում. այստեղ ներկայի բնում փոխանակ եղանիմ-ի նախկին լինիմ բայն է պահպանուած լընիմ մեւով: Իսկ Զէյթունի բարբառում պահուած է լինիմ-ի միայն հրամայական լեր-ը լայ մեւով:

Սլ*) ճիւղի բարբառներն, ինչպէս աշխարհագրական դիրքով այնպէս և եղանիմ-ի վերաբերմամբ, բաժանուած են երկու մասի. առաջինը Պարսկաստանում խօսուածներն են—Մարաղան և Սոյը, երկրորդը՝ Արթուինի բարբառն է:

Մարաղան և Սոյը այս հարցում միանգամայն համերաշխ են—ուր ճիւղի բարբառների հետ, այսինքն և՛ ներկայի և՛ կատարեալի բներում պահպանուած է ի ձայնը փոխանակ դ-ի.

Օր. Սոյ՝ ներկ. բն. կրկմ**), կատ. բն. Եւսալ (=եղայ)

Այսպիսով, ինչպէս տեսնում ենք, այս բայի վերաբերմամբ բուն արևելեան բարբառներն, այն է՝ Երևան, Ղարաբաղ, Շամախի, Աստրախան, Զուղա, Ազուլիս, Թիֆլիս, Մարաղա և Սոյ, կազմում են մի Ա խումբը, ուր թէ՛ ներկայի և թէ՛ կատարեալի բնում տեսնում ենք ի կամ ի-ից, ձայնական նոյնացման օրէնքով, առաջացած և (օր. Ղար. Մարդակերտ գիւղ՝ ըննիմ բմ [[<]*ըննիմ բմ]): Արևմտեան բարբառների ստուար մեծամասնութիւնը, (կը ճիւղի

*) Ըստ պ. Աճառեանի, Մարաղայի (Ենթար. Աւմի), Սոյի (միասին առած նաեւ Սալմաստ եւ Մակու, ինչպէս և 1828-ին Ռուսաստանում հաստատուած 15-ի չափ Սոյից դադած գիւղական համայնքներ) եւ Արթուինի բարբառները, որոնց մէջ սահմ. ներկան ու անկատարը կազմելու են անորոշ եղանակի —ի վերջաւորութեամբ, կազմում են առանձին ճիւղ: Մանրակրկիտ քննութիւնից յետոյ միայն կարելի կը լինի ըստ արմատայն զնահատել յարգելի բարբառագէտի սոյն ենթադրութիւնը: Առ այժմ հիմնում ենք իր տեսութեան վրայ:

**) Այս օրինակները վերցնում եմ սեմինարական աշխատութեանց մասնակից ուսանող Յակոբ Մանուկեանից Երեւանի Դպրոցար գիւղից. վերջինիս բնակիչները գաղթել են Սոյից 1829-ին:

Ա խումբ) կազմում է B խումբ, ուր ներկայի բունն է միայն պահել չ ձայնը: Իսկ C խումբին պատկանում են շատ քիչ բարբառներ, այն է՝ ամբողջ Մուշի բարբառն ու կարնոյ և Տիգրանակերտի բարբառներից որոշ հատուածներ:

Այժմ մնում է բայի ամբողջ պատկերը բարբառային ծանօթ ձևերի համադրութեամբ, որ միջոց կը տայ ոչ միայն դիտելու ձևերի աստիճանական առաջխաղութիւնը, այլ և տեսնելու նոյնիսկ նախդասական ձևեր:

Ն ե ռ կ ա յ ի ք ն ե ռ .

I.

Պատակ.		Ալեքսանդրոպոլ	Վաղարշապատ	Ախալքալակ
		(Սէօգիւղիւ գիւղ՝ կղ-ն-իմ)		(Ղուլուղի, Փոքր Գէօնդիւրէ գ.)
կղ-ան-իմ	էղ-ն-իմ	ըլ-ն-էմ	ըլ-լ-իմ (<*ըլ-ն-իմ)	
—իս	—իս	—էս	—իս	
—ի	—ի	—ի	—ի	
—իմք	—ինք	—էնք	—ինք	
—իք	—իք	—էք	—իք	
—ին	—ին	—էն	—ին.	

Երևան քաղ.		Եղրսկիա	Պօլիս
ըլ-էմ (և ըլ-ն-էմ, —էս ըլ-լ-իմ)	ըն-ն-ամ (<*ըլ-նամ)	ըլ-լ-ամ (<*ըլ-ն-ամ)	
—ի	—աս	—աս	
—էնք	—ա	—ա	
—էք	—անք	—անք	
—էն	—աք	—աք	
	—ան	—ան.	

II.

Պատակ.	Ալեքսանդրոպոլ	Վաղարշապատ	Ախալքալակ
կղ-ան-եի	էղ-ն-էի	ըլ-ն-էի	ըլ-լ-էի
—եիք	—էիք	—էիք	—էիք
—էր	—էր	—էր	—իք
—եաք	—էինք	—էինք	—էինք
—եիք	—էիք	—էիք	—էիք
—եին	—էին	—էին	—էին

Երևան քաղաք	Եղեկիա	Պոլիս
ըլ-էի (նաև ըլ-ն-էի, ըլ-լ-էի)	ըն-ն-այի	ըլ-լ-այի
--էիր	--այիր	--այիր
--էր	--ար	--ար
--էինք	--այինք	--այինք
--էիք	--այիք	--այիք
--էին	--ային	--ային

III.

Գասակ.	Ալեքանդրապոլ	Վաղարապատ	Ախալքալակ
եղ-ան-իլ	էղ-ն-էլ	ըլ-ն-էլ	ըլ-լ-իլ
(յետդասակ.			
եղ-ան-իլ)			
Երևան քղ.	Մազրա, Ներք. Ազա, Խոյ,	Եղեկիա	Պոլիս
ըլ-ն-իւ ըլ-լ-իւ ըլ-իւ	ըլ-էլ	ըն-ն-ալ	ըլ-լ-ալ

IV.

Գասակ.	Ալեքանդրապոլ	
մի եղ-ան-իր	մի էղ-ն-ի	
մի եղ-ան-իք	միք էղ-ն-ի (<*մի եղ-ն-իք)	
Վաղարապատ	Ախալքալակ	
մի ըլ-ն-ի (նաև մի իլ-կատ. բնից)	մի ըլ-լ-իր	
մի ըլ-ն-էք	մի ըլ-լ-իք	
Երևան քաղաք	Եղեկիա	Պոլիս
մի ըլ-ն-ի (նաև մի ըլ-լ-ի, մի ըլ-ի)	մի ըն-ն-ար	մ'ըլ-լ-ար
	մի ըն-ն-աք	մ'ըլ-լ-աք

Կ ա Տ ա Ր Ե ա լ ի ք ն Ե Ր .

I.

Գասական	Ալեքանդրապոլ	Եղեկիա	Պոլիս	Մազրա
եղի-ջիր (<*եղէ-ջիր)	էղ-իք	էղ-իք	էղ-իք	ըլի
եղի-բուք (<*եղի-արուք)	էղ-էք	էղ-էք (կամ էղիք)	էղ-էք	ըլէք
Վաղարապատ	Երևան	Ներքին Ազա		
իլ (արգել. մի իլ)	իլ (նաև ըլի)	յիլ (մի յիլ)		
էլէք	էլէք	յիլէք		
Վարաք.	Մարզապետ	Մարաղա		
իլ	իլ	(ըստ Աճ. Հ. բրբուք.		
ըլէք	ըլէք	յիլ, յէլ. էջ՝ 284, 285)		

II.

Գասական

եղէ (<*եղեյ), յետդաս. եղայ
 եղեր
 եղել
 եղեաք, եղաք
 եղէք
 եղեն

Ալէքս., Ախալ., Աղ. Պօլ.

էղ-ա
 --ար
 --ալ
 --անք
 --աք
 --ան

Վաղր. Մագ. Նր. Ագա

էլ-ամ (Մագրա՝ նակ էլա)
 --ար
 --աֆ
 --անք
 --աք
 --ան

եսայ
 ըլ-ամ
 --ար
 --ալ
 --անք
 --աք
 --ան.

Սամաղար (Վաղարշապատի մօտերը գ.)

իլա
 իլար
 իլաֆ
 իլանք
 իլաք
 իլան.

III.

Գասակ. Ալէք. Ախալք. Վաղարո. Նրել. Մագրա, Ն. Ագա

եղ-եալ	էղ-էլ (էղ-ած)	ել-ել (էլ-ած)	էլէլ (էլ-ած)	ըլ-իւր (օր. ըլ-իւր էմ= եղել եմ) ըլ-ած.
Ղարար. Մարդակեր				
ըլ-ալ (օր. եղել եմ)				

Ակններէ է, որ սոյն աղիւսակի մէջ ամենից կնճոտտ երևոյթները ներկայացնում են կատարեալի բները, այն ևս յատկապէս սահմանական կատարեալի, դաս. եղէ, եղեր, ևն, և հրամայականի մէջ, դասկ. — (խակապէս չունի, եղի-ջիր-ը բարդ ձև է) և օր. Ալէքսանդրոպոլ էղիր:

Գասական սահմ. կատարեալի բոլոր դէմքերը մի և նոյն բունը չեն ներկայացնում. եղ-եր, եղ-աք, եղ-էք, եղ-եմ ձևերի մէջ ակններէ է եղ-բունը, ինչպէս հաս-եր, հաս-աք, ևն ձևերի մէջ հաս բունը:

Եղ-է ձևը կարող էր առաջանալ կամ մի հնագոյն եղ-եյ-ից, քանի որ է-ն հաւասար է եյ-ի և այս ղէպքում կը լուսաբանուի նաև եզ. Բ. ղէմքը՝ եղեր <*եղեյեր <*եղեեր), բայց փոխարէն մութն է մնում եղիջիւր ձևը, որ միայն *եղէ-ջիր-ից կարող էր ծագել և եղերուք ձևը, որ պէտք է նախապէս եղած լինէր *եղի-արուք:

Գալով բարբառներին, այստեղ բոլոր սահմ. կատարեալները էղա, էլա, ևն, հանդէս են բերում էղ—կամ էլ—բունը, որին դասականում պիտի համապատասխանէր *եղ—, այս ենթադրութիւնը ոյժ է առնում էղ-իր, իլ, ևն բարբառային հրամայականից: Բարբառներից սակայն մէկը—Մազրան (Չանգեղուրի գաւառ, Սոյի գաղթականութիւն) հրամայական եզ. Բ. ղէմքում ներկայացնում է մի ծանրակշիռ շեղում: Մազրացուց ըլի-ն եթէ հրամայական է, ուրեմն և կատարեալի բուն է և կարող է համապատասխանել դասական *եղի-ի, որով միայն կը լուսաբանուի և եղերուք-ը:

Ինչպէս տեսնում ենք կատարեալ ժամանակները մի հատիկ բնից չեն կազմուած, այլ ներկայացնում են խառնուրդ մի քանի տարրեր բների:

Ա խմբի հրամայականների մեծամասնութիւնը մի աւելի հին ներկայի բուն է մասնանշում քան դասական եղանիմ-ն է (բունը՝ եղ-ան-ի-, վերջաւորութիւնը՝ -մ). եթէ հաս հրամայականի սահմ. ներկան հասանեմ է, իսկ հաս-իր-ինը՝ հասանիմ, պարզ է ուրեմն, որ ի՛լ կամ *եղ հրամայականի սահմ. ներկան էլ պէտք է լինի *եղանեմ և ոչ եղանիմ. իսկ եղանիմ-ը եղիր-ի սահմ. ներկան է:

Աւելորդ չհամարուի ասել, որ Ա խմբի բարբառներից նրանք, որ կատարեալի բնում ունին իլ— կամ ըլ—, փոխ. էլ— ամենից աւելի իրաւունք ունին պարծելու իրանց հնութեամբ, ենթադրել տալով, որ նախդասական ձևն էլ պէտք է եղած լինէր *իղ-ան-եմ:

Մետրայ վարդ. Մախուդեանց.

